

Włodzimierz Dzun

Zmiany strukturalne w gospodarstwach rolnych na ziemiach polskich przed odzyskaniem niepodległości

Streszczenie: W opracowaniu podjęto próbę analizy zmian strukturalnych w gospodarstwach rolnych w poszczególnych zaborach w okresie od początków realizacji procesów uwalniania chłopów z poddaństwa i ich uwłaszczania do uzyskania niepodległości. Analiza wykazała ściśle powiązanie skali i dynamiki zmian strukturalnych w gospodarstwach rolnych z czasem i sposobem realizacji reform uwłaszczeniowych oraz przeobrażeniami w otoczeniu gospodarstw wynikającymi z realizowanej polityki społeczno-gospodarczej państw zaborczych. W rezultacie skala zmian w gospodarstwach rolnych w poszczególnych zaborach była bardzo zróżnicowana. Pod względem struktury obszarowej, wyposażenia technicznego, organizacji i zarządzania, poziomu intensyfikacji produkcji rolniczej i wyników produkcyjnych najbardziej korzystne zmiany zaszły w gospodarstwach w zaborze pruskim (przede wszystkim w Wielkopolsce i na Pomorzu), mniej korzystnie w Królestwie Polskim i najmniej w zaborze austriackim i na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego włączonych do Rosji.

Słowa kluczowe: gospodarstwa rolne, struktura gospodarstw, uwłaszczenie chłopów, zabory.

1. Wstęp

Zmiany strukturalne w gospodarstwach rolnych są pochodną procesów dostosowawczych do zmieniających się warunków gospodarowania. Jeśli analizujemy zmiany w długim okresie czasu, to gospodarstwa muszą dostosowywać się nie tylko do zmian w technikach i technologiach produkcji rolniczej kreowanych przez postęp w całej gospodarce (przede wszystkim w przemyśle) oraz do zmieniających się rynków (ziemi, produktów i usług, pracy oraz kapitału). Gospodarstwa muszą przede wszystkim dostosowywać się do zachodzących w tym okresie zmian

Prof. dr hab. Włodzimierz Dzun, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, wdzun@upcpoczta.pl.

systemowych (niekiedy gwałtownych, wręcz rewolucyjnych) i do zachodzących stopniowo, chociaż z zróżnicowaną dynamiką, procesów integracji i globalizacji. Jest to proces trudny i bardzo złożony. Przetrwać i rozwijać się mogą tylko takie gospodarstwa, które potrafią dostosować się do tych zmieniających się uwarunkowań. Jednak generalnie rzecz biorąc kierunek i dynamika zmian w gospodarstwach rolnych, w szczególności w gospodarstwach chłopskich, które stanowiły i stanowią trzon naszego rolnictwa, zależą przede wszystkim od zmian w ich otoczeniu wynikających z realizowanej polityki społeczno-gospodarczej, w tym polityki rolnej, będącej przede wszystkim pochodną poziomu (etapu) rozwoju kraju oraz przyjętych rozwiązań ustrojowo-systemowych.

W związku ze 100-leciem odzyskania niepodległości bardzo szeroko analizuje się zmiany zachodzące na wsi i w rolnictwie, w tym w gospodarstwach rolnych. Ocena ich skali i dynamiki, szczególnie w 20-leciu międzywojennym, jest jednak trudna bez analizy zmian, jakie zachodziły przed uzyskaniem niepodległości, i dokładnego rozpoznania sytuacji wyjściowej. Jest to szczególnie ważne, gdyż okres poprzedzający odzyskanie niepodległości (przełom XIX i XX w.) nazywany jest okresem wielkiego przełomu. Był to okres istotnych przemian we wszystkich dziedzinach życia społeczno-gospodarczego, będących przede wszystkim wynikiem rewolucji technicznej, ale także bardzo silnego ożywienia społecznego (patrz szerzej Woś 1987, s. 14–24). Z punktu widzenia naszych rozważań był to przede wszystkim okres odchodzenia od feudalnych stosunków produkcji, których synonimami były pańszczyzna i przywiązanie chłopa do ziemi¹, i jednocześnie czas przyspieszonego rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych na wsi i rolnictwie. Na początku tego okresu realizowane były, szczególnie ważne dla przemian w gospodarstwach rolnych, procesy uwłaszczeniowe. Jednak podstawowym problemem było to, że w okresie tym ziemie polskie były pod zaborami². Państwa zaborcze (Austria, Prusy, Rosja) bardzo silnie różniły się poziomem i dynamiką rozwoju stosunków kapitalistycznych w całej gospodarce, w tym i w rolnictwie. Polityka

¹ Na ziemiach polskich początki pańszczyzny sięgają XII w., a prawne usankcjonowanie i wprowadzenie przymusu pańszczyzny to przełom XV i XVI w. Przywilej toruński z 1520 r. wprowadzał przymus pańszczyzny dla wszystkich poddanych w wysokości 1 dnia w tygodniu. Ciągłe podwyższanie pańszczyzny doprowadziło do tego, że w XVIII w. wynosiła ona od kilku do nawet kilkunastu dni w tygodniu i była na ogół powiązana z wielkością użytkowanej „pańskiej” ziemi i ewentualnie innych „pańskich” dóbr. Występowało kilka rodzajów pańszczyzny, a więc: rozliczeniowa, dniówkowa (piesza i sprzężajna) i „wydziałowa” (obowiązek określonej uprawy wydzielonej części ziemi pańskiej) oraz darmowa (darmochy, tłoki, gwałty) – na żądanie pana w razie konieczności lub nagłej potrzeby.

² W omawianym okresie wydzielone części ziem polskich, chociaż funkcjonowały pod zwierzchnictwem państw obcych, to przez jakiś czas miały określony zakres autonomii: w okresie „napoleońskim” – Księstwo Warszawskie (1807–1815), po Kongresie Wiedeńskim: Królestwo Polskie (1815–1918), Wielkie Księstwo Poznańskie (1815 – zasadniczo do 1848) i Wolne Miasto Kraków (1815–1846).

społeczno-gospodarcza tych państw, w tym i polityka w stosunku do wsi i rolnictwa, była więc bardzo zróżnicowana. Na politykę tę duży wpływ miała działalność kolonizacyjna państw zaborczych.

W przedstawianym opracowaniu podjęto próbę analizy zmian strukturalnych w gospodarstwach rolnych w poszczególnych zaborach w okresie od początków procesów uwalniania chłopów z poddaństwa i ich uwłaszczania do uzyskania niepodległości. W analizie tej uwzględniono wpływ na zmiany strukturalne gospodarstw rolnych także I wojny światowej (1914–1918). Jednak wobec braku danych dotyczących struktury gospodarstw rolnych na koniec okresu rozbiorów i początek niepodległości (1918 r.), jako spuściznę po zaborach przyjęto dane z pierwszego Spisu Powszechnego z 1921 r., gdyż między końcem 1918 r. a momentem spisu nie zaszły znaczące zmiany w tej strukturze. Analiza została oparta przede wszystkim na danych zaczerpniętych z opracowań statystycznych GUS z cyklu „Historia Polski w liczbach”³ i literaturze naukowej dotyczącej przedmiotu badań.

2. Uwarunkowania przemian w rolnictwie i gospodarstwach rolnych od uwłaszczenia do uzyskania niepodległości

Uwolnienie chłopów od powinności pańszczyźnianych wynikających z użytkowania „pańskiej” ziemi, a następnie uzyskanie przez nich własności użytkowanej ziemi tworzyło warunki do szybszego rozwoju kapitalistycznych (towarowo-pięniężnych) stosunków na wsi i w rolnictwie, które stawały się główną siłą napędową dalszych przekształceń strukturalnych w gospodarstwach rolnych. Jednocześnie siła oddziaływania tych czynników w znacznym stopniu zależała od czasu rozpoczęcia i sposobu realizacji tych procesów, które z kolei bardzo silnie były uwarunkowane dynamiką rozwoju stosunków kapitalistycznych w państwach zaborczych. Natomiast po realizacji procesów uwłaszczeniowych przemiany strukturalne w gospodarstwach rolnych były przede wszystkim związane ze zmianami w ich otoczeniu.

W tym okresie szybko rozwijający się przemysł tworzył chłonny rynek na rękę do pracy i na surowce rolne, a z drugiej strony dostarczał coraz więcej i coraz bardziej wydajnych przemysłowych środków do produkcji rolniczej. Także szybko rozrastające się miasta potrzebowały coraz więcej rąk do pracy i coraz więcej produktów żywnościowych, przy tym coraz bardziej przetworzonych. Prowadziło to głębokich przemian nie tylko w samym rolnictwie, ale także w przetwórstwie

³ Dane w tekście, jeśli nie podano inaczej, pochodzą z tych opracowań. We wszystkich opracowaniach z cyklu „Historia Polski w liczbach” okres od 1795 r. do 1918 r. (lub do 1914 r.) dział rolnictwo i leśnictwo opracowywał Juliusz Łukasiewicz.

rolno-spożywczym. Przetwórstwo to mające dotychczas charakter rzemieślniczy przybierało postać przemysłową. Sytuacja ta stawiała przed rolnictwem nowe wyzwania i przyspieszała procesy dostosowawcze w gospodarstwach rolnych. W rezultacie zmieniały się sposoby gospodarowania zarówno w zakresie organizacji i zarządzania procesem produkcji, jak i technik oraz technologii produkcji rolnej. Odchodzono od trójpolówki⁴ na rzecz metod produkcji bardziej intensywnych, zwiększających powierzchnię zasiewów, zmieniała się też struktura zasiewów (wzrost powierzchni uprawy ziemniaka i roślin przemysłowych, a przede wszystkim buraka cukrowego, oraz roślin paszowych). Rozwijała się i zmieniała strukturę hodowla zwierząt (rezygnacja z wołów roboczych jako siły pociągowej, wzrost hodowli owiec). Coraz szerzej stosowano bardziej nowoczesne i bardziej wydajne maszyny, urządzenia i narzędzia. Oczywiście zdecydowanie korzystniejsze warunki do realizacji tych procesów dostosowawczych miała większa i wielka własność ziemska ze względu na skalę produkcji i możliwości kapitałowe, ale także dzięki wiedzy i umiejętnościom większości osób zarządzających tego typu gospodarstwami (majątki, folwarki, duże, silne gospodarstwa chłopskie). Zdecydowanie mniejsze szanse na włączenie się w ten proces miały natomiast chłopskie gospodarstwa rolne, szczególnie mniejsze obszarowo. Podstawowym warunkiem był wzrost obszaru gospodarstwa, ale najczęściej było to niemożliwe z powodu braku ziemi, ale też i możliwości finansowych. Jednocześnie bardzo ważne znaczenie w tym procesie miały zmiany sytuacji demograficznej. Okres ten bowiem charakteryzował się bardzo wysokim i szybko rosnącym przyrostem naturalnym ludności, w tym także wiejskiej. Szybki wzrost liczby ludności wiejskiej w regionach, gdzie nie było wystarczających możliwości odpływu ludności zbędnej w gospodarstwach rolnych do miast i na emigrację, powodował, że na wsi szybko narastały zjawiska przeludnienia agrarnego i „głodu ziemi”. Rosło rozdrobnienie gospodarstw i pogłębiała się pauperyzacja chłopów i chłopskiej wsi. W tej sytuacji warunkiem ograniczania tych negatywnych zjawisk był wzrost przepływu gruntów z wielkiej własności ziemskiej do drobnej własności ziemskiej⁵. W rejonach silnego przeludnienia agrarnego i „głodu ziemi” relacje między drobną a wielką własnością ziemską przeradzały się w ostry konflikt między wsią i dworem. Na tę sytuację nakładały się dodatkowo

⁴ Prawie powszechne odejście od dwupolówki (jedna połowa ziemi było obsiewana, a druga ugorowana) na rzecz trójpolówki (dwie trzecie ziemi obsiewane, a jedna trzecia przemienne ugorowana) nastąpiło w XVIII w. (na terenach wschodnich dwupolówka występowała jeszcze do połowy XX w.).

⁵ „Własność ziemska” jest pojęciem odrębnym od pojęcia „gospodarstwo rolne”. Pojęcie „własność ziemska” odnosi się do własności (posiadania) ziemi (gruntów ogółem). Natomiast pojęcie „gospodarstwo rolne” odnosi się do użytkowania gruntów (gospodarowania na określonym obszarze gruntów). Podział na wielką i drobną własność ziemską upowszechnił się od uwłaszczenia. Jako wyróżnik drobnej własności przyjmowano własność do 100 ha gruntów ogółem w zaborze pruskim i 50 ha w pozostałych zaborach. W Polsce międzywojennej przyjęto 50 ha gruntów ogółem.

konflikty wynikające z polityki kolonizacyjnej prowadzonej w poszczególnych zaborach. W tej złożonej sytuacji ułatwienia procesów dostosowawczych poszukiwano w zrzeszaniu się właścicieli gospodarstw w różnego rodzaju spółdzielniach, zrzeszeniach, związkach, a także w partiach politycznych.

Procesy te były oczywiście silnie zróżnicowane pomiędzy poszczególnymi zaborami. Podstawowym czynnikiem zróżnicowania ich dynamiki, a więc i zmian strukturalnych w gospodarstwach rolnych, był poziom i dynamika rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych zaborów i państw zaborczych. Jednocześnie jednak ważne znaczenie dla tej dynamiki miała polityka społeczno-gospodarcza państw zaborczych, w tym szczególnie w stosunku do wsi i rolnictwa.

3. Zabór pruski

Najbardziej korzystne warunki do zmian strukturalnych w gospodarstwach rolnych zaistniały w zaborze pruskim. W zaborze tym poddaństwo osobiste zostało zniesione już w 1804 r. w dobrach państwowych i w 1807 r. w dobrach prywatnych. Także proces uwłaszczania chłopów zaczął się najwcześniej, chociaż był silnie rozciągnięty w czasie. W 1808 r. możliwość uwłaszczenia otrzymali chłopci w majątkach państwowych, a w 1811 r. chłopci w majątkach prywatnych, ale zasadniczo trwało to aż do końca lat 60⁶. Uwłaszczenie z urzędu ustanowiono w 1816 r., jednocześnie jednak możliwości korzystania z reform uwłaszczeniowych (przede wszystkim z prawa wykupu ziemi) ograniczono do grupy gospodarstw sprzężajnych (posiadających własny zaprzęg do uprawy roli), a więc z reguły większych obszarowo⁷. Ta ustawa objęła także ziemie Wielkiego Księstwa Poznańskiego (WKP), którego nie dotyczyły poprzednie ustawy. Tak jak w całych Prusach zgodnie z ustawą z 1821 r. przejęcie ziemi na własność poprzez wykup zobowiązań ciążących na tej ziemi mogli realizować tylko gospodarujący na „lepszyc prawach” (dzierżawcy dziedziczni, użytkownicy grunty na podstawie czynszu). Podstawowe znaczenie dla przebiegu procesu uwłaszczeniowego na ziemiach WKP miała specjalna ustawa z 1823 r. bazująca na dotychczasowym ustawodawstwie pruskim. Prawo do pełnego korzystania z uregulowań uwłaszczeniowych (w tym i wykupu ziemi) dla wszystkich użytkujących ziemię z majątków (z wyjątkiem działek służby folwarcznej) przywrócone zostało dopiero w 1850 r. pod wpływem Wiosny Ludów (1848 r.). Podsumowując, można stwierdzić, że praktycznie reforma uwłaszczeniowa w Prusach, w tym także

⁶ Zgodnie z ustawą z 1857 r. wnioski regulacyjne dla gospodarstw wcześniej nieuważczonych można było składać do końca 1858 r.

⁷ W związku z rozbieżnościami w interpretowaniu tego zapisu w 1836 r. doprecyzowano, że ustawa z 1816 r. ograniczyła uwłaszczenie do gospodarstw o powierzchni minimum 6,25 ha posiadających zaprzęg z co najmniej dwoma końmi lub wołami.

na ziemiach polskich, realizowana była na podstawie dobrowolnych umów i polegała na zamianie powinności pańszczyźnianych i innych na czynsz, z możliwością wykupienia prawa własności do ziemi. Przy tym uwłaszczenie prowadzono razem z komasacją i likwidacją wszelkich służebności⁸.

Władze pruskie w procesie uwłaszczania chłopów, ale także polityce rolnej po uwłaszczeniu, zdecydowanie preferowały silne, a co za tym idzie większe obszary gospodarstwa chłopskie i większą własność ziemską. Taka polityka hamowała rozwój drobnych gospodarstw rolnych. Karłowate i drobne gospodarstwa chłopskie nie miały pełnych możliwości uwłaszczenia, nie wytrzymały konkurencji większych towarowych gospodarstw chłopskich i folwarków i upadały lub były rugowane. Proces rozdrobnienia gospodarstw hamowany był także przez zwyczaje i prawo spadkowe przeciwdziałające działom rodzinnym małych obszarowo gospodarstw. Równoległe szybki rozwój przemysłu i aglomeracji miejskich w Prusach tworzył duży popyt na produkty rolne i na siłę roboczą⁹. W warunkach szybkiego rozwoju przemysłu i folwarków typu kapitalistycznego czynni zawodowo z likwidujących się gospodarstw przenosili się przede wszystkim ze wsi do miast i stawali się najczęściej robotnikami przemysłowymi lub pozostawali na wsi i stawali się robotnikami najemnymi w majątkach (folwarkach)¹⁰ albo robotnikami w szybko rozwijającym się przetwórstwie rolno-spożywczym¹¹. W procesie odpływu ludności zbędnej na wsi duże znaczenie miała także łatwość emigracji poza tereny zaboru¹², przede wszystkim do szybko rozwijających się niemieckich regionów przemysłowych. Zapobiegało to zjawisku przeludnienia agrarnego wsi i ograniczało narastanie „głodu ziemi”¹³. Szybki rozwój przemysłu i miast tworzył jednocześnie wysoki popyt na produkty rolne, co z kolei przekładało się na korzystne relacje cen na produkty rolne i środki do produkcji rolnej. W rezultacie szybko postępowała intensyfikacja produkcji rolnej (patrz tab. 1), rosły plony i zbiory roślin uprawnych,

⁸ Prawa przysługujące chłopom na gruntach dworskich (np. prawo do wypasu bydła na pastwiskach lub zbierania opału w lasach należących do dworu), a także prawo przysługujące panu na gruntach chłopskich (na przykład polowania).

⁹ Ten proces przemian strukturalnych przyjęto nazywać „pruską drogą” rozwoju kapitalizmu na wsi i w rolnictwie.

¹⁰ Liczba robotników rolnych w folwarkach mimo szybko postępującej mechanizacji prac polowych tylko w latach 1885–1907 wzrosła z 245 tys. do 284 tys.

¹¹ W 1913 r. w Wielkopolsce (w prowincji poznańskiej) funkcjonowało 19 dużych cukrowni, 569 nowoczesnych gorzeln, 105 browarów, 56 przemysłowych krochmalni, 12 suszarni, 420 mleczarni, 17 bekoniarni, 2615 młynów.

¹² W latach 1846–1911 liczba ludności w zaborze pruskim (bez Górnego Śląska) wzrosła tylko o 61%, podczas gdy ogółem w zaborach o 122%. Był to efekt dużej emigracji przede wszystkim do Niemiec. Tylko w latach 1871–1910 z zaboru pruskiego (bez Górnego Śląska) wyemigrowało ponad 1,34 mln osób.

¹³ W latach 1871–1910 liczba ludności wiejskiej wzrosła tylko o około 21% (z 1,9 do 2,3 mln osób), a jej udział w strukturze ogółu ludności zaboru zmniejszył się z około 76 do 60%.

rozwijała się hodowla zwierząt gospodarskich. Większe towarowe gospodarstwa chłopskie wykorzystując wysoki popyt i rosnące ceny¹⁴ uzyskiwały wysokie dochody i, korzystając z korzystnych relacji cen produktów rolnych do cen przemysłowych środków do produkcji rolniczej, modernizowały swoje gospodarstwa¹⁵, a także mimo szybko rosnących cen ziemi¹⁶ powiększały je, wykupując ziemię z dużych majątków. Z kolei majątki ziemskie (folwarki), korzystając w jeszcze większym stopniu z tej koniunktury ze względu na efekty skali produkcji, a także uzyskując dodatkowo wysokie dochody ze sprzedaży ziemi, modernizowały techniki i technologie produkcji rolnej oraz rozwijały przetwórstwo rolno-spożywcze, co jeszcze bardziej powiększało ich dochody. W rezultacie szybko unowocześniające się majątki i folwarki stawały się przykładem dla większych gospodarstw drobnej własności ziemskiej w zakresie wdrażania nowych technik i technologii produkcji, postępu biologicznego oraz nowoczesnych systemów organizacji produkcji. Przemiany te dodatkowo były silnie stymulowane przez rozwijające się zakłady przetwórstwa rolno-spożywczego, w znacznej części w ramach unowocześniających się folwarków. Wszystkie te czynniki powodowały, że wyniki produkcyjne gospodarstw rolnych (patrz szerzej tab. 1) na terenach zaboru pruskiego były bardzo wysokie (średnio z lat 1909–1913: pszenicy i jęczmienia 20 q/ha, żyta i owsa 17 q/ha, ziemniaków 148 q/ha, buraków cukrowych 300 q/ha), porównywalne z wynikami gospodarstw rolnych w krajach przodujących w rozwoju rolnictwa¹⁷.

Analizując uwarunkowania zmian w strukturze gospodarstw rolnych w zaborze pruskim, należy też odnotować wpływ na tą strukturę polityki kolonizacyjnej i związanych z tym ustaw dotyczących: tworzenia przez Polaków osad na ziemiach nabytych z parcelacji, wywłaszczania polskich ziem, umacniania niemieckiej własności itp. W ramach tej polityki rząd pruski wspomagał finansowo niemieckie folwarki i majątki na ziemiach polskich, a komisja kolonizacyjna na ziemiach polskich tworzyła średnie obszarowo niemieckie gospodarstwa, tzw. włości rentowe¹⁸

¹⁴ Ceny produktów rolnych w zaborze pruskim były wysokie (około dwukrotnie wyższe niż w Królestwie Polskim) i przez długi okres wykazywały tendencję rosnącą.

¹⁵ Na przykład w latach 1882–1907 odsetek gospodarstw powyżej 20 ha używających siewników rzutowych wzrósł z 7 do 45%, żniwiarek z 1 do 22%, a młocarni parowych z 4 do 27%.

¹⁶ W latach 1882–1884 do 1910–1912 ceny ziemi wzrosły z 650–1000 do 1600–2100 marek za hektar. W latach 1909–1913 ceny ziemi w zaborze pruskim były ponad dwukrotnie wyższe niż w zaborze rosyjskim i około półtora razy wyższe niż w zaborze austriackim. Wysoki wzrost cen ziemi był w pewnej części efektem polityki kolonizacyjnej prowadzonej przez rząd pruski, a realizowanej przez Hakatę.

¹⁷ Można tu wskazać, że plony czterech zbóż w tym okresie wynosiły: w Wielkiej Brytanii około 21 q/ha, w Niemczech 20 q/ha, we Francji 13 q/ha i na Węgrzech 13 q/ha, a plony ziemniaków w Wielkiej Brytanii 158 q/ha, w Niemczech 138 q/ha.

¹⁸ Niepodzielne gospodarstwa, które do czasu spłaty długoterminowych kredytów były własnością skarbu państwa pruskiego.

z reguły większe obszarowo, a także tzw. resztówki (200–500 ha), tworząc im nader korzystne warunki rozwoju. W okresie swojego działania Komisja utworzyła około 21,9 tys. gospodarstw, w tym około 55% o obszarze 20–50 ha¹⁹. Należy zauważyć, że działalność Komisji Kolonizacyjnej przyczyniła się także do wysokiego wzrostu cen ziemi w tym zaborze ze względu na ceny płacone przez nią przy wykupie ziemi (w latach 1886–1888 około 560 marek, a w latach 1907–1913 w granicach 1400–1800 marek).

Tabela 1. Wybrane wskaźniki poziomu rozwoju rolnictwa w poszczególnych zaborach
Table 1. Selected indicators of the development level of agriculture in the partitions of Poland

Wskaźnik	Zabór pruski*	Zabór rosyjski**	Zabór austriacki***
Powierzchnia gruntów ornych przypadająca na 1 maszynę w latach 1907–1910****			
– siewnik	116	656	2000
– żniwiarka	350	659	3450
– młockarnia	39	120	450
Zużycie nawozów mineralnych na 1 ha gruntów ornych w 1913/1914			
w kg	360****	46	42
Wzrost średnich plonów z 1 ha w kwintalach w latach 1889–1897 – 1909–1913			
4 zboża	z 10,3 do 18,3	z 7,9 do 10,6	z 8,0 do 11,1
ziemniaki	z 85 do 148	z 72 do 95	z 92 do 111
Dynamika wzrostu zbiorów w latach 1889–1897 – 1909–1913			
4 zboża	196	159	150
ziemniaki	202	198	198

* na terenach Śląska, Wielkopolski i Pomorza, ** Królestwo Polskie, *** Galicja, **** w zaborze pruskim tylko w Wielkim Księstwie Poznańskim, ***** wraz z saletrą, mączkami i żużłami.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych z: GUS 2012, s. 322–323; GUS 1991.

Source: Own elaboration based on the data from: GUS 2012, p. 322-323; GUS 1991.

4. Zabór austriacki

Zdecydowanie gorsze warunki dla procesów rozwojowych w gospodarstwach rolnych były w zaborze austriackim. Zniesienie pańszczyzny i uwłaszczenie, a więc i możliwości rozwoju stosunków towarowo-pieniężnych na wsi i w rolnictwie, nastąpiły znacząco później niż w zaborze pruskim. Pełne uwłaszczenie, a więc

¹⁹ Gospodarstwa te stanowiły około 3/4 ogółu przyrostu tej grupy obszarowej gospodarstw w latach 1986–1918.

zniesienie pańszczyzny i wszelkich obciążeń z nią związanych, ze względu na opór właścicieli majątków, nastąpiło dopiero 15 maja 1848 r. na podstawie aktu cesarza austriackiego z 17 kwietnia 1848 r.²⁰, nawet nieco wcześniej niż w całej monarchii, dla zapobieżenia spodziewanym buntom chłopskim²¹. Uwłaszczenie następowało za odszkodowaniem dla właścicieli majątków, które przejmował na siebie rząd, natomiast istniejące służebności, w tym serwituty (prawa do wypasu na gruntach dworskich i zbierania opału w lasach dworu) pozostawiano nienaruszone. Proces uwłaszczeniowy nie obejmował chłopów bezrolnych. Uwłaszczanie trwało do 1857 r. i skorzystało z niego prawie 528 tys. chłopów. Likwidację serwitutów zadekretowano dopiero w 1858 r., przy tym na warunkach korzystnych dla wielkiej własności (wykup serwitutów lub za przekazanie chłopom części gruntów) i w rezultacie proces ten w niewielkim stopniu uszczuplił tę własność. Uwłaszczenie był więc tylko zapewnieniem własności i samo w sobie nie poprawiało bardzo niekorzystnej struktury obszarowej gospodarstw chłopskich. Nie było też sprzyjających warunków do jej poprawy. Zabór ten stanowił bowiem jakby peryferie rolniczo-surowcowe monarchii austriacko-węgierskiej, a więc charakteryzował się niskim poziomem rozwoju gospodarczego, przede wszystkim rozwoju przemysłu²². Struktura agrarna gospodarstw drobnej własności była bardzo niekorzystna, a przeludnienie agrarne ogromne. Działo się tak mimo tego, że udział drobnej własności w użytkowaniu gruntów był bardzo wysoki, zdecydowanie wyższy niż w pozostałych zaborach (tab. 2). Ponieważ rosnąca nadwyżka siły roboczej na wsi tylko w niewielkiej części odpływała do miast i wolno rozwijającego się przemysłu, a możliwości emigracji były znacznie mniejsze niż w zaborze pruskim²³, przeludnienie agrarne szybko rosło, a „głód ziemi” narastał, gdyż w początkowym okresie po uwłaszczeniu dopływ ziemi z wielkiej własności był niewielki²⁴. W tych warunkach uzyskanie przez chłopów prawa własności do ziemi prowadziło bardzo często do „działów rodzinnych” (podział między synów, posag dla córek itp.), szczególnie gospodarstw

²⁰ Na obszarach Wolnego Miasta Krakowa posiadającego do 1848 r. autonomię zamianę pańszczyzny na czynsz za wieczystą dzierżawę przeprowadziła powołana w 1815 r. Komisja Włościańska; początkowo w dobrach państwowych i duchownych, a następnie w prywatnych. W ciągu 22 lat funkcjonowania uregulowano w ten sposób 5,5 tys. gospodarstw włościańskich z 91 folwarków (Leszczyńska 2018, s. 14).

²¹ Ustawa znosząca pańszczyznę i stosunki poddańcze w całej monarchii austriackiej została ogłoszona 6 września 1848 r.

²² Ludność zatrudniona w przemyśle zaboru austriackiego na przełomie XIX i XX w. stanowiła tylko 5,7% ogółu ludności, podczas gdy w całej Austrii 21,5%.

²³ W latach 1881–1910 migracja stanowiła 41,5% przyrostu liczby ludności, podczas gdy w zaborze pruskim około 140%.

²⁴ W latach 1847–1866 powierzchnia gruntów w użytkowaniu drobnej własności (gospodarstwa chłopskie i mieszczańskie) zasadniczo nie zmieniła się i wynosiła nieco ponad 4,5 mln ha, a jej udział w strukturze własności gruntów był wysoki i w całym tym okresie wynosił 57,6%.

większych obszarowo. Sytuację tą pogarszała słaba dynamika rozwoju stosunków kapitalistycznych w majątkach wielkiej własności ziemskiej. Na wsi i w rolnictwie wciąż funkcjonowały liczne pozostałości feudalne. W większości majątków zatrudnienie robotników stałych rosło wolno. Majątki wciąż wolały korzystać z bardzo taniej siły roboczej chłopów bezrolnych i małorolnych, często na zasadach półfeudalnych. Unowocześnianie majątków i intensyfikacja produkcji rolnej postępowaly powoli. Intensywna gospodarka folwarczna, powszechnie występująca w zaborze pruskim, była tu rzadkością. Niski był postęp w mechanizacji produkcji rolnej, w stosowaniu nawozów sztucznych i w przechodzeniu na bardziej nowoczesne technologii produkcji (tab. 1). Szczególnie słabo rozwijała się produkcja zwierzęca. Majątkom lepiej opłacało się sprzedawać (po korzystnych cenach lub za odrobek) pasze cierpiącym na głód ziemi małorolnym i bezrolnym chłopom niż zajmować się hodowlą zwierząt. Wielka własność ziemska mimo stosunkowo dużych dochodów w nikłym stopniu uczestniczyła także, w odróżnieniu od wielkiej własności ziemskiej w zaborze pruskim, w rozwoju zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego. Mimo znacznego zacofania majątków wielkiej własności ziemskiej przepływ ziemi do mniejszej własności ziemskiej był ograniczony.

Sytuacja zaczęła się poprawiać już w końcowych latach XIX w. Podstawowymi czynnikami tej poprawy był z jednej strony wzrost migracji stałej i sezonowej²⁵ i związany z tym dopływ od migrantów gotówki do gospodarstw, a z drugiej – wzrost towarowości gospodarstw rolnych, a więc i dochodów, wynikający z mniejszej liczby osób do wykarmienia oraz wzrostu produkcji rolnej. Wzrostowi dochodów gospodarstw sprzyjał w tym okresie także wzrost zapotrzebowania na produkty rolne²⁶ i co za tym idzie systematyczny wzrost cen produktów rolnych. Czynniki te hamowały proces działań rodzinnych i umożliwiały zakup ziemi na powiększanie gospodarstw i tworzenie nowych gospodarstw. Wszystko to prowadziło do wzrostu przepływu ziemi z wielkiej własności²⁷ i w konsekwencji do ograniczenia procesu rozdrabniania gospodarstw chłopskich. Mimo tej poprawy przeludnienie agrarne, duży udział ludności bezrolnej, silne rozdrobnienie i niska dochodowość gospodarstw rolnych pozostawały ciągle zmorą wsi galicyjskiej²⁸.

W tych warunkach dynamika procesów rozwojowych w gospodarstwach rolnych (zarówno wielkiej, jak i drobnej własności) była bardzo słaba. Nikły był postęp

²⁵ W latach 1881–1890 wyemigrowało tylko 55 tys. osób, ale już w latach 1891–1900 – 305 tys., a w latach 1901–1910 – 497 tys.

²⁶ Galicja Zachodnia była znaczącym importerem zbóż, mąki i kaszy oraz ziemniaków i warzyw, natomiast znaczącym eksporterem zwierząt (w szczególności trzody chlewnej) oraz nabiału.

²⁷ W latach 1852–1889 chłopi nabyli z parcelacji 71,6 tys. ha, w latach 1889–1902 – 94,7 tys. ha, a w latach 1902–1912 aż 244 tys. ha.

²⁸ W latach 1890–1910 mimo nasilonej migracji ludność Galicji wzrosła o 21,5% (o ponad 1,4 mln).

w wyposażeniu gospodarstw w maszyny i narzędzia rolnicze. Wyposażenie to było kilkunastokrotnie gorsze niż w gospodarstwach zaboru pruskiego i kilkakrotnie gorsze niż w Królestwie Polskim. Był to przede wszystkim efekt ogromnego przeludnienia agrarnego i w konsekwencji bardzo taniej siły roboczej²⁹. Dodatkowo gospodarstwa były nisko wyposażone w siłę pociągową, którą stanowiły konie, woły robocze, a często nawet krowy³⁰. Także upowszechnienie nawożenia mineralnego było bardzo niewielkie, a jego poziom około 10-krotnie niższy niż w zaborze pruskim³¹. Mimo tego widoczny był rozwój produkcji zwierzęcej (przede wszystkim wzrost pogłowia trzody chlewnej) oraz postęp w produkcji roślinnej wynikający ze wzrostu powierzchni zasiewów³² i plonów roślin uprawnych (tab. 1). Był to przede wszystkim efekt dużego wzrostu nakładów pracy żywej i efektywnego wykorzystania rosnącej masy obornika w gospodarstwach chłopskich.

5. Zabór rosyjski

W zaborze rosyjskim uwarunkowania procesów rozwojowych w gospodarstwach rolnych były także mniej korzystne niż w zaborze pruskim. Były one jednak silnie zróżnicowane regionalnie. Zdecydowanie lepsze były w Królestwie Polskim, a niekorzystne na ziemiach wschodnich zaboru włączonych do Rosji (Polesie, Wileńszczyzna, Wołyń). Przede wszystkim był to efekt stosunkowo wysokiego poziomu uprzemysłowienia Królestwa Polskiego i nikłego uprzemysłowienia ziem wschodnich. Także uwłaszczenie³³ w zborze rosyjskim nastąpiło bardzo późno, przy tym nieco wcześniej (w 1861 r.) na ziemiach wschodnich włączonych do Rosji niż w Królestwie Polskim (ukaz carski z 19 lutego 1864 r.) Zasady uwłaszczenia w Królestwie były nawet nieco lepsze dla chłopów i bezrolnych niż w Rosji³⁴.

²⁹ W 1914 r. liczba ludności bezrolnej sięgnęła ponad 1,2 mln osób i stanowiła około 25% ogółu ludności wiejskiej, a liczba gospodarstw karłowatych w znacznej większości będących dostarczycielami taniej siły roboczej sięgała 0,5 mln (w 1902 r. ponad 426 tys.).

³⁰ Z szacunków Franciszka Bujaka wynikało, że w pierwszych latach XX w. około 1/2 gospodarstw nie posiadała koni, a 1/5 krow.

³¹ Zasadniczo nawożenie to na szerszą skalę stosowano tylko w folwarkach przy granicy z Prusami (z Górnym Śląskiem), przy tym z reguły dzierżawionych przez właścicieli ziemskich z Prus.

³² W latach 1874–1913 powierzchnia zasiewów wzrosła o 20%.

³³ Rozporządzenie o odchodzeniu od pańszczyzny za użytkowaną „pańską” ziemię i przechodzeniu na czynszowanie wydane zostało w 1846 r. Rozporządzenie to znosiło pańszczyznę w formie „daremszczyzny”, a także zakazywało rugów chłopskich. W Królestwie Polskim w 1859 r. gospodarstwa czynszowe (użytkujące ziemię dworską na podstawie czynszu) stanowiły 43%, gospodarstwa pańszczyźniane 47%, a czynszowo-pańszczyźniane (czynsz plus niewielka pańszczyzna – odrobek) prawie 10% ogółu gospodarstw chłopskich. Struktura gospodarstw czynszowych w dobrach prywatnych była zdecydowanie korzystniejsza niż pańszczyźnianych.

³⁴ Dawało możliwość odzyskania ziemi utraconej w rezultacie rugów po ich urzędowym zakazie. Uwłaszczenie następowało według stanu na moment wprowadzenia zakazu rugów.

Uwłaszczenie dawało włościanom (chłopom) pełną własność użytkowanych przez nich gruntów dworskich, znosiło świadczenia na rzecz dworów oraz zapewniało zachowanie praw do świadczeń dworu, z których dotychczas korzystali. Z uwłaszczenia skorzystało około 455 tys. chłopów uprawiających około 3,6–3,7 mln ha ziemi „dworskiej”. Uwłaszczenie obejmowało także ludność bezrolną (komornicy, parobkowie, czeladź dworska, wyrobnicy, chłopi bezrolni). Konsekwencją było zmniejszenie liczby rodzin bezrolnych³⁵, ale jednocześnie znaczne zwiększenie liczby gospodarstw drobnych³⁶. Chłopi i nadzieleni ziemią bezrolni nie musieli wykupywać ziemi. Wynagrodzenie dla właścicieli majątków za uwolnienie włościan (chłopów użytkujących ziemię „pańską”) od obowiązków pańszczyźnianych za użytkowanie tej ziemi przejmował na siebie rząd. Realnie wynagrodzenie rząd realizował poprzez coroczne spłaty ujęte w formie płaconego przez chłopów stałego podatku gruntowego. Ludność wiejska bezrolna otrzymywała ziemię częściowo z dóbr prywatnych, ale przede wszystkim z dóbr państwowych, kościelnych i skonfiskowanych uczestnikom Powstania Styczniowego. Uwłaszczenie przyspieszyło także proces komasacji gruntów (likwidacji szachownicy i separacji gruntów folwarków od gruntów chłopskich). Jednak jeszcze pod koniec XIX w. w zaborze tym było około 3 mln ha (5,3 mln morgów) w szachownicy.

W Królestwie Polskim poziom rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie stanowił jakby przejście między typowo już kapitalistycznym rolnictwem zaboru pruskiego a zacofanym strukturalnie, będącym dopiero w początkowej fazie rozwoju tych stosunków, rolnictwem zaboru austriackiego. Na północy i zachodzie Królestwa (przede wszystkim w guberniach graniczących z zaborem pruskim – płockiej i kaliskiej), a także w guberniach warszawskiej, piotrkowskiej i częściowo w lubelskiej zawansowanie stosunków kapitalistycznych w rolnictwie było niewiele niższe niż w Wielkopolsce. Natomiast na południu Królestwa, szczególnie w guberni kieleckiej, poziom przemian strukturalnych w gospodarstwach rolnych był bliższy sytuacji w Galicji. Procesy rozwojowe w gospodarstwach rolnych zaboru rosyjskiego były silnie zróżnicowane nie tylko regionalnie, ale także w poszczególnych typach gospodarstw. Najprężniej rozwijały się majątki i folwarki do 500 ha i większe obszarowe gospodarstwa chłopskie. Bardziej zróżnicowana sytuacja była

³⁵ Szacuje się, że nadziały otrzymało około 120–130 tys. bezrolnych, a ludność bezrolna zmniejszyła się z około 1,22 mln do około 590 tys. Jednak wzrost liczby gospodarstw wynikający z nadziałów tej ludności był nieco mniejszy z związku z tym, że część nadziałów została sprzedana, a część uzyskały osoby związane z drobnymi gospodarstwami rolnymi i w konsekwencji nadziały te spożytkowane były częściowo przez już istniejące gospodarstwa chłopskie.

³⁶ W procesie uwłaszczania, w latach 1863–1869, liczba gospodarstw chłopskich ogółem w królestwie Polskim wzrosła o 26% (z 454,7 tys. do 572,1 tys., w tym gospodarstw o obszarze do 1,7 ha z 110 tys. do 152 tys., a więc o 37%), a powierzchnia gruntów ich użytkowaniu (wraz z gruntami gromadzkimi) wzrosła o 10%.

w majątkach obszarniczych. Obok majątków szybko rozwijających się, charakteryzujących się wysokim zawansowaniem stosunków kapitalistycznych, z rozwiniętym przetwórstwem i wysoką kulturą rolną, było wiele majątków ekstensywnych, o niskiej kulturze rolnej, z pozostałościami stosunków feudalnych.

W sumie w Królestwie Polskim, szczególnie w guberniach zachodnich, centralnych i północnych uwarunkowania do rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie były stosunkowo korzystne. Uwidoczniło się to w dużym popycie na produkty rolne i wzroście ich cen. W latach 1894–1914 ceny zbóż wzrosły o połowę, a ceny zwierząt prawie się podwoiły. W rezultacie w gospodarstwach, przede wszystkim średnich i większych obszarowo, widoczny był postęp w wyposażeniu technicznym i w intensyfikacji produkcji rolnej. Polepszało się wyposażenie w maszyny rolnicze, wzrastało zużycie nawozów mineralnych, rosła powierzchnia gruntów zmeliorowanych³⁷. Efektem był znaczny wzrost zbiorów roślin uprawnych wynikający zarówno ze wzrostu zasiewów, jak i plonów, nie tylko zbóż i ziemniaków, ale także roślin przemysłowych (tab. 1). Należy jednak zauważyć, że w warunkach dużego, przy tym rosnącego przyrostu naturalnego, a jednocześnie zdecydowanie mniejszych możliwości niż w zaborze pruskim odpływu ludności zbędnej w gospodarstwach rolnych do miast oraz na emigrację stałą i sezonową³⁸, bardzo szybko rosła liczba ludności wiejskiej, w tym bezrolnej. Warunki te uległy znacznemu pogorszeniu w rezultacie zastoju w rozwoju ekonomicznym Królestwa w latach 1901–1905³⁹. Prowadziło to do polaryzacji struktury gospodarstw chłopskich. Z jednej strony do wzrostu udziału gospodarstw średnich i większych obszarowo, a z drugiej – do wzrostu liczby gospodarstw drobnych.

Natomiast na terenach wschodnich zaboru rosyjskiego rozwój stosunków kapitalistycznych był bardzo zapóźniony. Postęp przemysłu na tych terenach ograniczał się zasadniczo do słabo wykształconego przetwórstwa rolno-spożywczego (cukrownictwa, młynarstwa i gorzelnictwa). Udział ludności utrzymującej się z rolnictwa kształtował się na poziomie 80%. Rozwój rolnictwa hamowały pozostałości feudalne. Na większości tych ziem dominowała wielka, latyfundiarna własność ziemska prowadząca bardzo ekstensywną gospodarkę rolną opartą w znacznym stopniu na półfeudalnych stosunkach pracy (bardzo niewielkie zatrudnienie robotników rolnych stałych, dzierżawa na zasadach odrobku, odrobek za długi, połownictwo, obowiązek pracy na każde wezwanie itp.). Na terenach tych zachowały się także bardzo liczne serwituty, uciążliwa szachownica gruntów obejmująca większość

³⁷ W latach 1886–1910 produkcja maszyn rolniczych w ujęciu wartościowym wzrosła 15-krotnie. W latach 1907–1914 meliorowano przeciętnie rocznie 20 tys. morgów gruntów.

³⁸ W latach 1901–1913 emigracja zamorska wzrosła ze 100 tys. do ponad 170 tys. osób, a sezonowa ze 139 tys. do 360 tys. osób.

³⁹ W latach tych produkcja przemysłu brutto w Królestwie Polskim zmniejszyła się o 14%.

gruntów chłopskich oraz bardzo liczne wspólnoty gruntowe. Znaczącym czynnikiem hamującym rozwój stosunków kapitalistycznych na wsi i w rolnictwie było też słabe przywiązanie chłopów do prywatnej własności ziem. Stąd na przykład popieranie na tych terenach przez chłopów nacjonalizacji ziemi.

6. Gospodarstwa rolne na ziemiach polskich pod zaborami w okresie I wojny światowej

W okresie wojny nastąpił znaczny regres w rozwoju ziem polskich. Był to przede wszystkim efekt zniszczeń wojennych i związanych z wojną. Prawie 90% polskich ziem pod zaborami objęte było bezpośrednimi działaniami wojennymi. Szkody spowodowane wojną były ogromne. Szacuje się, że utracono około 10–13% majątku zlokalizowanego na tych ziemiach. Szczególnie dotkliwe były straty w czynniku ludzkim. W latach 1914–1918 na ziemiach polskich w granicach po 1918 r. liczba ludności zmniejszyła się o 13,4%, w tym o 12,2% z powodu nasilonych ruchów migracyjnych i 1,2% z powodu zmniejszenia przyrostu naturalnego (wzrost zgonów i zmniejszenie urodzeń).

Szczególnie mocno ucierpiały wieś i rolnictwo. Złożyły się na to nie tylko ogromne straty wojenne (zniszczeniu uległo około 1672 tys. budynków na wsi, około 1400 gorzelni, znaczna część cukrowni, krochmalni i młynów), ale także gwałtowne zmniejszenie, w rezultacie poboru do wojska⁴⁰, zasobów pracy oraz zaopatrzenia w środki do produkcji rolnej pochodzenia przemysłowego. Ponadto przyczyniło się do tego duże ograniczenie stosunków towarowo-pięniężnych w rezultacie powszechnego stosowania kontyngentów, rekwizycji i innych metod przymusowego przejmowania wytworzonych w gospodarstwach produktów rolnych. W rezultacie znacząco zmniejszyła się produkcja zarówno roślinna, jak i zwierzęca. Jeśli porównać wyniki z lat przedwojennych i bezpośrednio po wojnie, to można stwierdzić, że nastąpiło znaczne zmniejszenie powierzchni zasiewów i pogłowia zwierząt oraz spadek plonów roślin uprawnych i wydajności zwierząt gospodarskich. Zmniejszenie zasiewów było największe w zaborze austriackim (czterech zbóż o 44%, a ziemniaków o 51%), tylko nieco mniejsze w zaborze rosyjskim (odpowiednio o 37% i 29%) i najmniejsze w zaborze pruskim (o 17% i 7%). Natomiast zmniejszenie plonów, szczególnie zbóż, było największe w zaborze pruskim, np. żyta, które stanowiło około 2/3 powierzchni zasiewów, z 18 q do 7,2 q. Wysokie plony w tym zaborze w okresie przedwojennym były efektem bardzo intensywnych

⁴⁰ W latach 1914–1918 z terenów według granic powojennych do wojska trafiło około 3,4 mln osób, z tego 1,4 mln z zaboru austriackiego, 1,2 mln z zaboru rosyjskiego i 0,8 mln z zaboru pruskiego. Straty ludności polskiej (zabici i zaginieni) ocenia się na około 390 tys. osób, z tego około 220 tys. z zaboru austriackiego, prawie 110 tys. z zaboru pruskiego i około 60 tys. z zaboru rosyjskiego.

technologii produkcji, a przede wszystkim wysokiego nawożenia mineralnego. Radykalne zmniejszenie zaopatrzenia rolnictwa w przemysłowe środki produkcji, dodatkowo przy dużym spadku nawożenia obornikiem, doprowadziło do tego, że plony były zasadniczo odzwierciedleniem naturalnej, niezbyt wysokiej, urodzajności gleb. Znacznie mniejsze obniżenie plonów zbóż było w zaborze austriackim (żyta z 10,9 q do 7,7 q) i stosunkowo niewielkie w zaborze rosyjskim (żyta z 9,7 q do 9,2 q). Był to efekt bardzo niskiej intensywności produkcji w okresie przedwojennym. Zmniejszenie pogłowia zwierząt gospodarskich było bardzo zróżnicowane nie tylko między zaborami, ale także między gatunkami zwierząt. Pogłowie koni, podstawowej siły pociągowej w gospodarstwach rolnych, zmniejszyło się o prawie 30% (o około 1 mln sztuk), w tym znacząco, bo o ponad 1/3, w zaborze austriackim i rosyjskim i bardzo nieznacznie (o około 1%) w zaborze pruskim. Natomiast pogłowie podstawowych zwierząt gospodarskich, a więc bydła i trzody, zmniejszyło się bardzo znacząco w zaborze pruskim (odpowiednio o 29% i 54%) i austriackim (o 26% i 73%), a najmniej w zaborze rosyjskim (o 13% i 17%).

W okresie wojny najbardziej ucierpiały drobne gospodarstwa mniejszej własności ziemskiej. Mobilizacja do wojska pozbawiła większość tych gospodarstw znacznej części siły roboczej, co wpływało szczególnie niekorzystnie na sytuację gospodarstw słabszych ekonomicznie, mniejszych obszarowo, stosujących techniki i technologie produkcji bardzo pracochłonne. Także system kontyngentowy, w warunkach znacznego obniżenia poziomu produkcji rolnej, był szczególnie uciążliwy dla gospodarstw słabszych, z reguły mniejszych obszarowo, o niewielkiej skali produkcji towarowej. Kontyngenty od chłopów były bardziej rygorystycznie egzekwowane niż od folwarków i majątków. Bardzo uciążliwe były rekwizycje produktów rolnych i zwierząt gospodarskich, przede wszystkim koni. Szczególnie trudna sytuacja gospodarstw drobnej własności była w zaborze austriackim i rosyjskim. Właśnie na terenie tych zaborów toczyły się działania wojenne i przesuwwały się fronty, a więc zniszczenia były największe, a ściąganie kontyngentów i rekwizycje realizowane przez zmieniających się okupantów szczególnie bezwzględne. Przeprowadzane przez wojsko i żandarmerię przybierały często postać grabieży. W rezultacie w części gospodarstw zboża i ziemniaków nie starczało nie tylko na pasze, ale nawet na zasiewy i przeżycie. W wszystkich zaborach nastąpiło osłabienie większości gospodarstw drobnych, a część z nich została zrujnowana. Na terenach, gdzie były możliwości znalezienia pracy poza rolnictwem lub emigracji, następowało zmniejszenie liczby drobnych gospodarstw⁴¹, natomiast na terenach, gdzie takich możliwości nie było, rozdrobnienie gospodarstw chłopskich pogłębiało się,

⁴¹ W zaborze pruskim który został dotknięty skutkami wojny w najmniejszym stopniu, a przemysł potrzebował coraz więcej pracowników, według szacunków Władysława Grabskiego liczba gospodarstw zmniejszyła się znacząco (w woj. poznańskim o 13%, a w pomorskim o 8%).

a liczba drobnych gospodarstw rosła. W znacznie korzystniejszej sytuacji były gospodarstwa wielkiej własności ziemskiej. Folwarki i majątki mające duże znaczenie aprowizacyjne dla armii we wszystkich zaborach znajdowały się pod ochroną władz. Władze z reguły dbały o utrzymanie w tych gospodarstwach produkcji rolnej, zapewniając im tanią siłę roboczą (jeńcy, wojsko, a nawet w razie konieczności ludność cywilna, w tym przede wszystkim okoliczni chłopci), a także często wyposażając w odpowiednie środki produkcji. W rezultacie z okresu wojny wielka własność ziemska, szczególnie w zaborze austriackim, wyszła ekonomicznie wzmocniona.

7. Zmiany w strukturze gospodarstw rolnych według typów własności i grup obszarowych

7.1. Wielka własność ziemska

Od początku uwłaszczenia w strukturze własnościowej gruntów wyraźnie widoczny był we wszystkich zaborach proces stopniowego zmniejszania się udziału wielkiej własności ziemskiej⁴² na rzecz wzrostu udziału mniejszej własności ziemskiej. Dynamika tego procesu była jednak silnie zróżnicowana między poszczególnymi zaborami (tab. 2). Zróżnicowanie to było w znacznym stopniu pochodną sytuacji w momencie uwłaszczenia, ale przede wszystkim, przedstawionych wyżej, procesów rozwojowych w rolnictwie w poszczególnych zaborach po uwłaszczeniu.

Tabela 2. Grunty według typów własności na ziemiach polskich pod zaborami
Table 2. Farmland by the land ownership types under the partitions of Poland

Typy własności	Królestwo Polskie				Zabór pruski*				Galicja			
	1877		1909		1882		1907		1889		1912	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
Ogółem	12 342	100	12 342	100	5446	100	5454	100	7850	100	7850	100
Drobna**	5 722	46,4	7 262	58,8	1666	30,6	2320	42,5	4759	60,6	5156	65,7
Wielka	6 620	53,6	5 080	41,2	3780	69,4	3134	57,5	3091	39,4	2694	34,3
– prywatna	5 841	47,3	4 327	35,1	2817	51,7	2383	43,7	2664	33,9	2168	27,6
– inna	779	6,3	753	6,1	963	17,7	751	13,8	427	5,5	526	6,7

* Wielkopolska i Pomorze; ** drobna (mniejsza) własność ziemska w zaborze pruskim i Galicji – gospodarstwa do 50 ha, a w Królestwie Polskim gospodarstwa chłopów, mieszczan i drobnej szlachty w części przekraczające 10 dziesięcin (56 ha).

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych z: GUS 2012, s. 322–323; GUS 1991, s. 82, 83, 86, 89–91.
Source: Own elaboration based on the data from: GUS 2012, p. 322–323; GUS 1991, p. 82–83, 86, 89–91.

⁴² Zmniejszenie to dokonywało się zasadniczo poprzez sprzedaż działek ziemi z parcelacji częściowej lub całkowitej majątków ziemskich, a także w ramach likwidacji serwitutów.

W zaborze pruskim w rezultacie realizowanej polityki rolnej przychylniej wielkiej własności ziemskiej liczba gospodarstw wielkiej własności (przy przyjęciu dolnej granicy 50 ha) i powierzchnia gruntów w jej użytkowaniu zmniejszała się stosunkowo wolno (tab. 2). Dynamika tych zmian była jednak zróżnicowana w zależności od typu własności. W strukturze wielkiej własności ziemskiej zdecydowanie dominowała własność prywatna (74,6% w 1982 r. i 76% w 1907 r.). Bardzo dynamicznie rozwijała się grupa prywatnych gospodarstw o powierzchni 50–100 ha, zaliczanych w tym zaborze do gospodarstw mniejszej własności. Można też mówić o pewnym wzmocnieniu się grupy majątków o obszarze 100–500 ha. Grupa tych majątków zmniejszała się liczebnie, ale wzrastał jej udział w użytkowaniu gruntów i rósł ich średni obszar. Natomiast zmniejszał się udział majątków ponad 500 ha (udział w użytkowaniu gruntów spadł z 44,9% do 37,2%), a w szczególności ponad 1000 ha (z 13,6% do 9,2%). W związku z dużym udziałem w strukturze obszarowej gospodarstw 50–100 ha średni obszar majątku prywatnego w 1907 r. wynosił tylko około 270 ha. Chociaż w gospodarstwach wielkiej własności w okresie tym następowało zmniejszenie stanu posiadania ziemi, to jednocześnie widoczny był proces wzrostu zaangażowanego kapitału i dynamicznego wzrostu produkcji. Można sądzić, że tendencje te utrzymały się także po 1907 r. do I wojny światowej. Natomiast w okresie I wojny światowej nastąpiła pewna zmiana tendencji. Przyspieszeniu uległ proces zmniejszania się liczby majątków prywatnych, szczególnie mniejszych obszarowo, przy jednoczesnym osłabieniu tendencji zmniejszania się wielkiej własności. W 1921 r. w woj. poznańskim i pomorskim w wielkiej własności ziemskiej znajdowało się 59,5% ogółu gruntów, a więc o 2 punkty procentowe więcej niż w 1907 r. Jednocześnie wzrosła koncentracja gruntów w majątkach prywatnych bardzo dużych obszarowo (tab. 3).

Zdecydowanie odmiennie ukształtowała się struktura własnościowa i obszarowa wielkiej własności ziemskiej na Śląsku, także znajdującym się w zaborze pruskim. Udział wielkiej własności był tu nie tylko wyższy niż w Wielkopolsce i na Pomorzu, ale nawet wyższy niż na ziemiach wschodnich. Odmienna była także struktura obszarowa. Majątki ponad 1000 ha posiadały aż 85% gruntów, a do 500 ha należało tylko nieco ponad 6%. Był to efekt odmiennego rozwoju tego regionu. Dynamiczny rozwój przemysłu i aglomeracji miejskich oraz zrastanie się ziemiaństwa z oligarchią przemysłowo-bankową spowodowały zarówno silny wzrost wielkiej własności ziemskiej, jak i ogromną koncentrację ziemi w majątkach tej własności. Powstały wielkie latyfundia⁴³, które utrzymały się do czasów niepodległości.

⁴³ Pięć największych latyfundiów (pojęcie latyfundium pochodzi z okresu funkcjonowania ogromnych majątków w czasach rzymskich) posiadało ponad 60% ogółu gruntów wielkiej własności na Górnym Śląsku.

Tabela 3. Struktura obszarowa prywatnej wielkiej własności ziemskiej po odzyskaniu niepodległości według grup województw (dane z 1921 r.)**Table 3.** Size structure of large landholder ownership after the independence recovery by the voivodeships (data from 1921)

Województwa	Liczba majątków	Grunty w tys. ha	Udział grup obszarowych (% gruntów)				Średni obszar ha
			50–100	100–500	500–1000	>1000	
zachodnie	5 046	1 640	10,3	21,1	18,8	49,8	325
– w tym śląskie	115	189	0,7	5,4	8,8	85,0	1 640
południowe	2 582	2 163	1,3	18,0	17,8	62,8	838
centralne	6 337	3 299	3,8	28,4	20,0	47,9	521
wschodnie	5 489	4 239	3,0	14,7	8,7	73,5	772
– w tym poleskie	856	1 800	0,8	4,6	4,4	90,3	2 103
razem	19 454	11 497	4,2	20,2	15,2	60,5	593

Źródło: zestawienie własne na podstawie: Roszkowski 1986, s. 33, 37, 48 i 49; Mieszczankowski 1960, s. 338.

Source: Own elaboration based on the data from: Roszkowski 1986, p. 33, 37, 48 and 49; Mieszczankowski 1960, p. 338.

W zaborze austriackim (w Galicji) mimo dużego „głodu ziemi” na wsi wielka własność ziemska zmniejszała się wolniej niż w zaborze pruskim (tab. 2). W latach 1889–1912 zmniejszyła się o 13% (o 397 tys. ha), a jej udział w strukturze gruntów ogółem spadł z 39,4 do 34,3%. Zdecydowanie odmienna była także struktura majątków. W strukturze własnościowej zdecydowanie przeważały majątki prywatne (w 1902 r. stanowiły 94% ogółu majątków i posiadały 89,5% gruntów), a w strukturze obszarowej wielkie majątki obszarowe i latyfundia. W strukturze obszarowej majątków prywatnych nieco ponad 200 majątków o obszarze ponad 2000 ha (około 8% ogółu) posiadało prawie 1,3 mln ha, a więc 50,3% ogółu gruntów (majątki 200–5000 ha – 20,1% i ponad 5000 ha – 30,2%). Majątki mniejsze, 50–500 ha, chociaż stanowiły około 63% ogółu majątków prywatnych, to posiadały tylko około 17% gruntów. Poziom rozwoju stosunków kapitalistycznych w większości majątków, szczególnie dużych obszarowo, był słaby. Majątki charakteryzowały się słabym wyposażeniem technicznym, udział robotników najemnych w zasobach pracy był niski (przeważała praca w ramach odrobku), a wyniki produkcyjne słabe. Lepiej prezentowały się tylko majątki woj. krakowskiego.

W Królestwie Polskim dynamika zmniejszania się wielkiej własności ziemskiej w okresie powłaszczeniowym była bardzo wysoka (w latach 1870–1909 grunty wielkiej własności zmniejszyły się o ponad 23%, w tym prywatnej o 26%).

W strukturze wielkiej własności, podobnie jak w pozostałych zaborach, dominowała własność prywatna (w 1909 r. 85%). W strukturze użytkowanych gruntów rósł udział majątków mniejszych obszarowo (w latach 1877–1892 udział majątków 56–168 ha wzrósł z 4,5% do 5%, 168–560 ha z 22,4% do 26,6%), natomiast zmniejszał się największych obszarowo (powyżej 1680 ha z 36,2% do 32,1%). Średni obszar majątku prywatnego zmniejszył się w tym okresie z 616 do 559 ha. Struktura obszarowa majątków prywatnych była mniej korzystna niż w zaborze pruskim, ale zdecydowanie bardziej korzystna niż w zaborze austriackim. Majątki do 168 ha, chociaż stanowiły 27%, dysponowały tylko 5% gruntów. Natomiast majątki powyżej 1680 ha, które stanowiły 5%, dysponowały 32% gruntów. Dla porównania w zaborze austriackim majątki powyżej 2000 ha stanowiły 7,5% i dysponowały ponad 50% gruntów.

7.2. Mniejsza (drobna) własność ziemska

Mniejsza własność ziemska najlepsze warunki rozwoju miała w zaborze pruskim. Rósł jej udział w strukturze własności gruntów i zachodziły także bardzo korzystne zmiany strukturalne w gospodarstwach tej własności (tab. 4). W latach 1882–1907 liczba gospodarstw mniejszej własności (do 50 ha)⁴⁴ wzrosła o 22,4% (z 290 do 355 tys.), a powierzchnia gruntów w ich użytkowaniu wzrosła aż o 39% (z prawie 1,7 do ponad 2,3 mln ha). W rezultacie ich udział w użytkowaniu ogółu gruntów wzrósł z 35,8% do 42,5%. Chociaż na koniec tego okresu (1907 r.) największy udział w strukturze tej grupy (mimo zmniejszenia tego udziału z 60,6% do 56,1%) utrzymały gospodarstwa do 2 ha, to jednak ich udział w użytkowaniu gruntów był znikomy i zmniejszał się (z 5,9% do 5,2%). Gospodarstwa najmniejsze obszarowo (do 2 ha) coraz bardziej ewoluowały w kierunku działek pracowniczych i ogrodów przydomowych⁴⁵. Ich średni obszar spadał i w 1907 r. wynosił 0,6 ha gruntów ogółem. Wśród pozostałych gospodarstw (powyżej 2 ha) najbardziej dynamicznie rozwijały się gospodarstwa 5–10 ha (wzrost liczby o 52%, a gruntów o 69%) i 10–20 ha (odpowiednio o 48% i 60%). Na koniec badanego okresu w całej analizowanej grupie gospodarstw mniejszej własności dominowały (mimo zmniejszenia udziału w użytkowaniu gruntów z 43,1% do 36,4%) gospodarstwa 20–50 ha (średnia

⁴⁴ W zaborze pruskim przyjmowano, że drobna własność ziemska to gospodarstwa (chłopskie i farmerskie) do 100 ha. Gospodarstw 50–100 ha było 4,2 tys., a użytkowały one 417 tys. ha. Jednak ze względu na to, że w pozostałych zaborach i w Polsce w latach 1918–1939 przyjmowano górną granicę gospodarstw drobnej własności (chłopskich) na 50 ha, ten przedział zastosowano i dla tego zaboru. Gdyby zastosować grupowanie przyjęte w zaborze pruskim, to dynamika rozwoju mniejszej własności byłaby zdecydowanie wyższa.

⁴⁵ Do grupy tej zaliczano działki pracownicze, w tym służby folwarcznej, ogrody przydomowe itp.

powierzchnia gospodarstwa 38,4 ha) oraz gospodarstwa 10–20 ha, których udział w użytkowaniu gruntów wzrósł do 32,6% (średni obszar gospodarstwa wzrósł do 17,7 ha). Także większość gospodarstw grupy 5–10 ha (posiadających 17,7% gruntów) powiększało swój obszar i aspirowało do wyższych grup obszarowych (średni obszar gospodarstw wzrósł do 9,2 ha). Natomiast najmniej dynamicznie rozwijała się grupa gospodarstw 2–5 ha (tab. 4).

Tabela 4. Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw mniejszej własności ziemskiej na ziemiach polskich pod zaborem pruskim* przed uzyskaniem niepodległości
Table 4. Changes in the size structure of small landholder ownership in Polish lands under the Prussian partition

Grupy gospodarstw (ha)	Struktura gospodarstw w %						Średni obszar gospodarstwa w ha		
	liczby			gruntów			1882	1907	1921
	1882	1907	1921	1882	1907	1921			
do 2	60,6	56,1	44,9	5,9	5,2	4,3	0,6	0,6	0,7
2–5	12,3	13,2	14,5	8,1	8,1	7,2	3,8	4,0	3,4
5–10	10,1	12,5	14,5	14,6	17,7	15,6	8,3	9,2	7,3
10–20	9,9	12,0	17,7	28,3	32,6	37,4	16,4	17,7	14,4
20–50	7,1	6,2	8,4	43,1	36,4	35,5	34,9	38,4	28,8
Ogółem (tys.)	289,8	354,6	256,0	1665	2319	2161	5,7	6,5	6,8

* Lata 1882 i 1907 Wielkopolska i Pomorze, rok 1921 woj. poznańskie i pomorskie.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych z: dla 1882 r. i 1907 r.: GUS 2012, s. 323; GUS 1991, s. 86.

Source: Own elaboration based on the data for years 1882 and 1907 from: GUS 2012, p. 323; GUS 1991, p. 86.

Wyżej przedstawione tendencje zmian w strukturze gospodarstw mniejszej własności zasadniczo nie uległy większym zmianom zarówno w okresie poprzedzającym I wojnę światową, jak i w jej czasie⁴⁶. Porównując dane z 1907 r. i 1921 r. (nawet biorąc pod uwagę, że tereny objęte tymi spisami nie w pełni się pokrywają), wyraźnie widać, że utrzymała się tendencja wzrostu średniej powierzchni gospodarstwa oraz zmniejszania się udziału w liczbie gospodarstw i w powierzchni gruntów gospodarstw najmniejszych obszarowo do 2 ha oraz wzrostu tych udziałów dla gospodarstw powyżej 10 ha.

⁴⁶ W związku z brakiem danych dotyczących struktury gospodarstw rolnych po zakończeniu I wojny światowej, a więc na moment uzyskania przez Polskę niepodległości, dla tego zaboru i pozostałych zaborów posłużono się odpowiednio zestawionymi danymi spisu z 1921 r., zakładając, że struktura ta niewiele zmieniła się od zakończenia wojny.

Natomiast na Śląsku w związku z dominacją wielkiej własności ziemskiej widoczny był bardzo silny proces polaryzacji gospodarstw mniejszej własności. U progu niepodległości w tym regionie gospodarstwa najmniejsze obszarowo (do 2 ha) stanowiły 70% ogółu gospodarstw, a użytkowały tylko około 7% gruntów. Natomiast gospodarstwa powyżej 10 ha stanowiące 3,2% gospodarstw posiadały 26,1% gruntów. Należy jednak zauważyć, że znaczna część drobnych gospodarstw miała dodatkowe źródła dochodu poza gospodarstwem, najczęściej w przemyśle.

Na ziemiach zaboru austriackiego jeszcze przed uwłaszczeniem w strukturze użytkowania gruntów zdecydowanie dominowały silnie rozdrobnione gospodarstwa chłopskie. W 1819 r. z ogólnej liczby około 520 tys. gospodarstw chłopskich gospodarstwa do 5 ha stanowiły około 53% (do 2 ha ponad 27% i 2–5 ha prawie 26%), natomiast gospodarstwa powyżej 10 ha około 20%. Proces rozdrobnienia postępował bardzo dynamicznie i w latach następnych. Między rokiem 1819 i 1859 liczba gospodarstw chłopskich wzrosła o ponad 50% podczas gdy obszar gruntów w ich użytkowaniu wzrósł tylko o 20%⁴⁷. Już w momencie rozpoczęcia procesu uwłaszczenia chłopów (ponad 40 lat później niż w zaborze pruskim) sytuacja była więc bardzo niekorzystna. Mimo iż gospodarstwa chłopskie użytkowały ponad 57% gruntów (a więc zdecydowanie więcej niż w zaborze pruskim i rosyjskim), na wsi istniały duży „głód ziemi” i ogromne przeludnienie agrarne. W strukturze gospodarstw chłopskich zdecydowanie dominowały gospodarstwa bardzo drobne, które nie dawały pewności przeżycia bez dodatkowego zarobku, z reguły w na wespół feudalnych warunkach, w majątkach lub u nielicznych większych obszarowo i silniejszych ekonomicznie gospodarstwach chłopskich. Jednak przez kilka dziesięcioleci od uwłaszczenia, mimo dużego „głodu ziemi”, przepływ ziemi z wielkiej własności do gospodarstw mniejszej własności był znikomy. Zwiększył się dopiero w końcu XIX w. Ubogich gospodarstw chłopskich nie było stać na zakup ziemi, a warstwa gospodarstw silniejszych ekonomicznie była bardzo niewielka. W zasadzie ziemię kupowano tylko za pieniądze zarobione z pracy poza granicami zaboru.

Niewielki przepływ gruntów z wielkiej własności ziemskiej do gospodarstw chłopskich w warunkach bardzo dużego przeludnienia agrarnego wsi galicyjskiej i związanych z tym powszechnych działów rodzinnych prowadził do szybkiego pogarszania się struktury agrarnej (tab. 5). W latach 1859–1902 szybko powiększała się grupa gospodarstw małorolnych (do 2 ha i 2–5 ha). Jej udział w strukturze ogółu gospodarstw wzrósł z 61% do 80%, a w strukturze użytkowanych gruntów z 20,3% do 46,6%. Z drugiej strony szybko zmniejszała się liczba gospodarstw większych obszarowo (10–20 ha). Ich udział w strukturze ogółu gospodarstw zmniejszył

⁴⁷ Spisy te nie w pełni się pokrywały. Spis z 1819 r. nie obejmował gospodarstw w Wielkim Księstwie Krakowskim. Jednak ta różnica nie zmienia zasadniczo podanych proporcji.

się z 10,8 do 3,9%, a w użytkowaniu gruntów z 26,6% do 16,4%. Jeszcze szybciej malała liczba gospodarstw największych obszarowo (20–50 ha). Liczba gospodarstw 5–10 ha, a więc jak na warunki Galicji średnich obszarowo, także malała, ale ich udział w użytkowaniu gruntów nieco wzrastał. Według szacunków Mieczysława Mieszczankowskiego średni obszar gospodarstw chłopskich, i tak już niewielki, szybko się zmniejszał i w 1902 r. wynosił około 4 ha (tab. 5).

Tabela 5. Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw mniejszej własności ziemskiej na ziemiach polskich pod zaborem austriackim (w Galicji)*

Table 5. Changes in the size structure of small landholder ownership in Polish lands under the Austrian partition (Galicja)

Grupy gospodarstw (ha)	Struktura w %						Średni obszar gospodarstwa w ha		
	gospodarstw			powierzchni gruntów					
	1859	1902	1921	1859	1902	1921	1859	1902	1921
do 2	35,7	42,6	42,6	5,8	11,4	12,9	0,9	1,2	1,1
2–5	25,4	37,6	37,7	14,5	35,2	35,3	3,3	3,8	3,6
5–10	23,6	15,1	15,0	29	30,1	30,0	7,0	8,0	7,6
10–20	10,8	3,9	3,9	26,6	15,4	14,8	14,0	15,4	14,5
20–50	4,5	0,8	0,8	24,1	7,9	6,9	30,5	33,6	31,6
Ogółem**	793	1001	1169	4521	4933	4401	5,7	4,0	3,8

* Tereny spisów z 1902 i 1921 r. nie pokrywały się w pełni. W spisie z 1921 r. nie objęto części gospodarstw na terenie Galicji Wschodniej, na których toczyły się walki w latach 1919–1920. ** Liczba gospodarstw ogółem w tys., powierzchnia gruntów w tys. ha, średni obszar w ha.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych dla 1859 i 1902 z: GUS 2012, s. 323; GUS 1991, s. 83; dla 1921 r. dane dla struktury gruntów zestawiono według szacunków zawartych w pracach: Mieszczankowski 1960, s. 339 i 340 oraz Mieszczankowski 1983, s. 102 i 103.

Source: Own elaboration based on the data for years 1859 and 1902 from: GUS 2012, p. 323; GUS 1991, p. 83; data on farmland structure for 1921 presented according to estimations published in: Mieszczankowski 1960, p. 339 and 340; Mieszczankowski 1983, p. 102 and 103.

W okresie poprzedzającym I wojnę światową i w jej latach tendencje zmian w strukturze własnościowej i obszarowej gospodarstw uległy tylko nieznacznym korektom. Udział wielkiej własności w strukturze użytkowaniu gruntów zmniejszył się bardzo niewiele, nie zmieniła się znacząco także jej struktura obszarowa. W strukturze gospodarstw chłopskich tendencja pogarszania się struktury obszarowej utrzymała się, ale nieco osłabła. Analiza danych dotyczących mniejszej własności ze spisu 1921 r. wskazuje, że w okresie wojny i działań wojennych związanych z poszerzaniem i umacnianiem granic państwa po 1918 r. udział tej własności

w strukturze gruntów zmniejszył się znacznie z 65,7 do 56%. Można sądzić, że część zrujnowanych gospodarstw drobnych zostało przejętych przez majątki, a część przez większe obszarowo gospodarstwa chłopskie, z których z kolei część powiększyła obszar ponad 50 ha i przeszła do wielkiej własności. W rezultacie na początku niepodległości struktura obszarowa gospodarstw zasadniczo nie zmieniła się. Jednak w strukturze użytkowania wyraźnie zmniejszył się udział gospodarstw największych obszarowo i nieco wzrósł udział gospodarstw najmniejszych obszarowo (tab. 5).

W Królestwie Polskim (zabór rosyjski) struktura własnościowa i obszarowa gospodarstw rolnych przed uwłaszczeniem (zrealizowanym później niż austriackim) z punktu widzenia dalszych przemian strukturalnych była bardziej korzystna niż w zaborze austriackim, a nawet pruskim. W 1863 r. w strukturze gospodarstw chłopskich w Królestwie Polskim udział gospodarstw do 1,7 ha (3 morgi) wynosił tylko 24,6%, a ponad 11,8 ha (21 mórg) 19,3%, przy średniej powierzchni gospodarstwa około 8 ha. Jednak już tylko przez samo nadzielenie około 130 tys. rodzin bezrolnych struktura ta musiała się pogorszyć⁴⁸. W latach realizacji reformy (1863–1869) liczba gospodarstw chłopskich wzrosła z około 454,7 tys. do 572,tys., a więc o 25,8%, a powierzchnia gruntów chłopskich tylko o 9,8%. Średnia powierzchnia gospodarstwa zmniejszyła się do 6,9 ha, ale wciąż była korzystniejsza niż w zaborze austriackim i pruskim (tab. 6). Należy także zauważyć, że wielka własność ziemską w 1870 r. już po zakończeniu uwłaszczenia posiadała wciąż 6,6 mln ha, a więc prawie 54% ogółu gruntów. Mniejsza własność ziemską posiadała 5,7 mln ha (chłopi – prawie 4,7 mln ha, mieszczenie – prawie 0,47 mln ha i drobna szlachta – 0,59 mln ha). Powierzchnia gruntów gromadzkich wynosiła 0,42 mln ha. Można byłoby więc oczekiwać, że zasilanie gospodarstw chłopskich po uwłaszczeniu może być znacznie większe niż w zaborze austriackim.

Jednak analiza zmian strukturze gospodarstw mniejszej własności wskazuje, że mimo przedstawionej wyżej sytuacji wyjściowej w strukturze obszarowej widoczny był przede wszystkim wyraźny proces polaryzacji (tab. 6). Podobnie jak w zaborze austriackim nastąpił bardzo duży wzrost liczby gospodarstw (w latach 1877–1904 o 52,7%)⁴⁹, przy w sumie znacznie mniejszym dopływie ziemi z wielkiej własności ziemskiej (o 21%)⁵⁰, w związku z czym średni obszar gospodarstw tej własności znacznie się zmniejszył. Był to efekt, podobnie jak w zaborze austriackim, bardzo

⁴⁸ Należy oczywiście uwzględnić, że część nadziałów dla fernali i służby folwarcznej powiązanych rodzinie z gospodarstwami małorolnymi mogła być wykorzystana nie na utworzenie nowych gospodarstw, a na powiększenie istniejących.

⁴⁹ W latach 1870–1909 powierzchnia gruntów mniejszej własności wzrosła z 5722 do 7262 tys. ha, a więc o 27%.

⁵⁰ W latach 1870–1909 powierzchnia gruntów własności dworskiej zmniejszyła się z 6620 do 5080 tys. ha, a więc o 24%, a powierzchnia gruntów własności drobnej wzrosła z 5722 do 7262 tys. ha, czyli o 26%.

dużego wzrostu udziału zarówno w strukturze gospodarstw, jak i w strukturze użytkowania gruntów gospodarstw drobnych (do 5 ha), a jednocześnie zmniejszenia udziału gospodarstw średnich (5–10 ha i 10–20 ha). Widoczny był ponadto bardzo duży wzrost liczby gospodarstw dużych obszarowo (20–50 ha) i powierzchni użytkowaniu gruntów odpowiednio o 52,7% i 77,8% oraz ich średniego obszaru z 29,5 do 34,4 ha. Ich udział w użytkowaniu gruntów wzrósł z 9,6 do 14,1%, podczas gdy w zaborze austriackim nastąpiło bardzo duże, a w pruskim znaczące obniżenie tego udziału (odpowiednio z 24,1 do 7,9% i z 43,1 do 36,4%).

Tabela 6. Zmiany w strukturze obszarowej gospodarstw mniejszej własności ziemskiej na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim (Królestwo Polskie)*

Table 6. Changes in the size structure of small landholder ownership in Polish lands under the Russian partition (Congress Poland)

Grupy gospodarstw (ha)	Struktura gospodarstw**						Średni obszar gospodarstwa w ha		
	liczby			gruntów			1877	1904	1921
	1877	1904	1921	1877	1904	1921			
do 2	13,5	23,2	22,3	2,3	4,4	3,5	1,4	1,2	0,9
2–5	25,9	38,6	30,0	12,7	24,7	18,0	3,9	4,1	3,6
5–10	38,1	26,2	31,6	39,0	32,8	37,3	8,2	7,9	7,0
10–20	19,9	9,4	13,6	36,4	24,0	30,1	14,6	16,2	13,3
20–50	2,6	2,6	2,5	9,6	14,1	11,0	29,5	34,4	26,9
Ogółem	662	1011	1214	5297	6412	7261	8,0	6,3	6,0

** Gospodarstwa na wsi: chłopskie, mieszkańców osad, drobnej szlachty; w latach 1877 i 1904 grupowanie gospodarstw w Królestwie w dziesięcinach, przeliczone na ha (1 dziesięcina – 1,09 ha) wynoszą: do 2,2 ha; 2,2–5,6 ha; 5,6–11,2 ha; 11,2–22,4 ha; 22,4–56 ha; w 1921 w ha.

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych z: GUS 2012, s. 323; GUS 1991, s. 77 i 79.

Source: Own elaboration based on the data from: GUS 2012, p. 323; GUS 1991, p. 77 and 79.

8. Podsumowanie

Polska odziedziczyła po zaborach rolnictwo bardzo silnie zróżnicowane tak pod względem poziomu jego rozwoju, jak struktury gospodarstw rolnych. W każdym z tych zaborów ukształtowały się znacząco zróżnicowane struktury własnościowe, organizacyjne i obszarowe gospodarstw rolnych, a w rezultacie także odmienna struktura społeczna wsi.

Na wszystkich ziemiach byłych zaborów silną pozycję w tej strukturze utrzymała wielka własność ziemska, jednak jej udział w użytkowaniu gruntów ogółem był zróżnicowany. Według spisu z 1921 r. przy średnim udziale wynoszącym 48,1% udział

ten wahał się od 63,4% na Górnym Śląsku i 59,5% w woj. poznańskim i pomorskim do 40,3% w woj. centralnych i 44% w woj. południowych. W ramach tej własności we wszystkich województwach dominowała własność prywatna, a jej udział wynosił od prawie 70% w woj. śląskim do 60,6% w woj. centralnych. Także wewnętrzna struktura wielkiej własności (majątków, folwarków) między tak wydzielonymi regionami była bardzo silnie zróżnicowana. Pod względem struktury obszarowej, wyposażenia technicznego, organizacji i zarządzania, poziomu intensyfikacji produkcji rolniczej i wyników produkcyjnych najkorzystniej prezentowały się majątki woj. zachodnich (poznańskie i pomorskie), mniej korzystnie majątki i folwarki woj. centralnych (ziemie byłego Królestwa Polskiego) i najmniej korzystnie woj. wschodnich (ziemie byłego zaboru rosyjskiego włączone do Rosji) i południowych (ziemie zaboru austriackiego).

Jeszcze silniejsze zróżnicowanie między tymi regionami na progu niepodległości występowało w odniesieniu do gospodarstw drobnej własności ziemskiej. Najwyższym poziomem rozwoju i najkorzystniejszą strukturą obszarową charakteryzowały się gospodarstwa w woj. poznańskim i pomorskim. W 1921 r. w regionach tych gospodarstwa większe obszarowo powyżej 10 ha stanowiły około 26% i użytkowały prawie 73% gruntów, a gospodarstwa do 5 ha tylko 11,5% ogółu gruntów. Średnia powierzchnia gospodarstwa wynosiła 6,8 ha. Najniższym poziomem rozwoju i najbardziej niekorzystną strukturą obszarową charakteryzowały się gospodarstwa w woj. południowych (gospodarstwa powyżej 10 ha posiadały tylko 14,3% gruntów, gospodarstwa do 5 ha aż 60,2%). Średni obszar gospodarstwa wynosił tylko 3,8 ha. Poziom rozwoju i struktura obszarowa gospodarstw w woj. centralnych były bardziej zbliżone do gospodarstw woj. zachodnich niż południowych. Gospodarstwa powyżej 10 ha posiadały 41%, a do 5 ha 21% gruntów. Średni obszar gospodarstwa wynosił 6 ha. Natomiast struktura gospodarstw woj. wschodnich zarówno pod względem struktury obszarowej, jak i poziomu rozwoju była w poszczególnych województwach znacząco odmienna, jednak średnio biorąc bardziej zbliżona do woj. centralnych niż południowych.

Warunki dalszego rozwoju gospodarstw rolnych, w tym do korzystnych przekształceń w ich strukturze obszarowej, po uzyskaniu niepodległości były bardzo trudne. Przede wszystkim należy uwzględnić, że organizmy społeczno-gospodarcze, w tym i gospodarstwa rolne, funkcjonując przez ponad 123 lata w ramach państw zaborczych, poprzez rozrastającą się sieć powiązań, a w szczególności poprzez rynki zbytu i zaopatrzenia, jakby „zrosły” się z gospodarkami tych państw. Zerwanie tych powiązań tworzyło duże trudności dla rozwoju gospodarczego kraju, w tym i dla gospodarstw rolnych. Szczególnie duże problemy stanęły przed gospodarstwami Wielkopolski i Pomorza, charakteryzującymi się wysokim poziomem rozwoju, gdyż oderwane zostały od dotychczasowych dużych rynków zbytu produktów rolnych

i rynków zaopatrzenia w przemysłowe środki do produkcji rolnej. Sam ten region charakteryzował się słabym rozwojem przemysłu poza przetwórstwem rolno-spożywczym. W podobnej sytuacji były woj. południowe, w których nie było rozwinięte nawet przetwórstwo rolne. Także woj. wschodnie były typowymi regionami rolniczymi. Bardziej zrównoważoną gospodarkę posiadały tylko woj. centralne (byłe Królestwo Polskie). Trudności w przezwyciężeniu tych problemów i w stworzeniu korzystnych warunków zmian strukturalnych w gospodarstwach rolnych potęgował fakt, że Polska porozbiorowa należała wraz z Rumunią i krajami bałkańskimi do grupy najsłabiej rozwiniętych krajów Europy. Był to przede wszystkim efekt niedorozwoju ziem polskich w okresie zaborów, ale także w okresie przed rozbiorami.

Bibliografia

- Chomać-Klimek R. (1970). *Struktura agrarna Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.* Warszawa: PWN.
- Grabski W., Stojanowski J., Wyrężak J. (1936). *Rolnictwo Polski 1914–1920.* Warszawa 1936.
- Groniewski K. (1976). *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki.* Warszawa: Wiedza Powszechna.
- GUS (1939). *Mały Rocznik Statystyczny.* Warszawa.
- GUS (1991). *Historia Polski w liczbach. Rolnictwo. Leśnictwo.* Warszawa.
- GUS (1994). *Historia Polski w liczbach. Ludność. Terytorium.* Warszawa.
- GUS (1998). *Historia Polski w liczbach. Materialne warunki życia.* Warszawa.
- GUS (2006). *Historia Polski w liczbach. Gospodarka.* Warszawa.
- GUS (2012). *Zarys historii Polski w liczbach. Społeczeństwo. Gospodarka.* Warszawa.
- GUS (2014). *Historia Polski, Polska w Europie.* Warszawa.
- Leszczyńska C. (2018). Wieś pouwłaszczeniowa, materiał powielany – referat na seminarium w Instytucie Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Łuczak C. (2001). *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918).* Poznań: PSO.
- Łukasiewicz J. (1983). Drogi rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich. W: *Polska XIX wieku*, wyd. 2, Warszawa: Wiedza Powszechna
- Majejczyk C. (1956). *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce.* Warszawa: KiW.
- Mieszczankowski M. (1960). *Struktura agrarna Polski międzywojennej.* Warszawa: PWN.
- Mieszczankowski M. (1983). *Rolnictwo II Rzeczypospolitej.* Warszawa: KiW.
- Roszkowski W. (1986). *Gospodarcza rola większej prywatnej w własności ziemskiej w Polsce 1918–1939.* Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Strużek B. (1979). Rozwój rolnictwa i przemiany na wsi w latach 1918–39. W: Z. Grochowski, A. Woś (red.). *Procesy rozwojowe polskiego rolnictwa.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Woś A. (1987). *Rozwój i postęp w rolnictwie polskim.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.

Farm Structure Change in Polish Lands Before the Independence Recovery

Abstract: Subject of this study is to analyze structural changes in agricultural holdings in each of the partitioned areas of Poland, starting from the end of landlordism up to the point of regaining independence by Poland. Analysis has indicated close connection of scale and pace of such structural changes to the way and timing of landlordism abolishment as well as to the transformation of economic environment in each of the partitioned areas. As an outcome scale of agricultural holdings transformation was very different in each of the partitioned areas. Taking into account agrarian structure, technical equipment, management and organization, intensification and output of agrarian production, most positive transformation was observed in partitioned area under Prussian governance (mainly Wielkopolska and Pomorze), less positive in the area of Kingdom of Poland and least positive in the partitioned area under Austrian governance, as well in the areas which were incorporated to Russia.

Keywords: agricultural holdings, agrarian structure, landlordism, Partition of Poland.